

CARBONELL, E., VAQUERO, M. (eds.) 1996, *The Last Neandertals, The First Anatomically Modern Humans. Cultural Change and Human Evolution: the crisis at 40 ka BP*. University Rovira i Virgili, Tarragona, 446 pàgines.

Paul Bahn

Yes, as the editors say at the start of their preface, this is indeed another book about the Middle/Upper Palaeolithic transition, about the fate of the Neandertals, their relationship with modern humans, etc. There have been so many conferences and books on this topic in the past 10 years, that a new volume really needs to contain something special to merit being bought and read.

This weighty hardback book is the outcome of a meeting organized in March 1995 at Capellades to show the ongoing work at the rock-shelter of Abric Romaní there. It features 21 papers (15 in English, 6 in French), but unfortunately, as the editors explain, technical problems made it impossible to include transcriptions of the intense debates which took place at the event - such discussions are often more lively and of far more interest than formal papers prepared for publication!

The book has few weaknesses - its cover is particularly unappealing and uninformative, and it contains more typographic errors than it should, as well as an occasional indication of a lack of editing: for example, reference is made (p. 353) to papers "in this volume" by Barroso, Hublin and Mellars, papers which do not, in fact, exist. The volume's strengths, fortunately, far outweigh such minor faults. It contains some excellent papers by several of the leading scholars in this field, and in particular about half of the book deals with sites in Spain, including the utterly exceptional and hugely important sites of Atapuerca and Romaní.

The editors point out that the debates concerning this period have become polarised - not just the "Out of Africa" versus the "Multiregional" hypothesis, but also those who see a gradual replacement of Neandertals by modern humans versus those who see a radical, abrupt switch in the archaeological record. Both are represented here merely within the Iberian papers, with the evidence from the Catalan sites apparently indicating an extremely sharp cultural and technical differentiation between the Middle and Upper Palaeolithic, whereas the Cantabrian evidence apparently does not.

To this reviewer, the papers which really stand out are

those by Wolpoff, who presents a characteristically forceful and eloquent case for the multiregional hypothesis, and by Straus who provides a useful summary of the evidence for the transition in Iberia as a whole, and who sensibly concludes that there is a mosaic of regional variability rather than uniformity, and that the changes were gradual in many respects. In fact it would have been good to see more awareness in the book that all of these categories that we bandy about - Neandertals, Upper Palaeolithic, tooltypes, etc - are entirely of our own making, artificial labels attached to artificial concepts. None of our categorizations might have made any sense to the actual people whose lives and fates we are debating!

This makes it all the more odd that the subtitle of this meeting and book should refer to a "crisis", while some contributors to the book prefer the term "revolution". If there were changes of different kinds in this period of prehistory in this part of the world, as there certainly appear to have been on present evidence, then it would be far safer and less judgmental to refer simply to a "transition". Certainly, the gradual changes indicated in some areas in no way point to any kind of crisis.

Inevitably, in such a fast-moving field, much has happened since this book appeared - we have had new dates, new finds of Neandertal remains, a first and controversial attempt to extract DNA information from a Neandertal bone, a major new conference at Gibraltar in 1998, and, perhaps most important of all for this debate, the important reassessment of Châtelperronian art and tools by d'Errico and his colleagues which has shown very convincingly that Neandertals were not only capable of making this material, but seem to have begun to do so around the same time as modern humans. We have reached an exciting stage in the study of this period. Nevertheless, this volume stands as a very important and useful collection of papers which reveal the "state of play" in 1996, and it can be strongly recommended to anyone interested in this topic, especially where the Iberian Peninsula is concerned.

GUILAINE, Jean, MARTZLUFF, Michel (dirs.) 1995, *Les excavacions a la balma de la Margineda (1979-1991)*, III vols. Institut d'Estudis Andorrans Centre de Perpinyà, Ministeri d'Educació, Joventut i Esports, Servei de Recerca Històrica, Patrimoni Cultural d'Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, Edicions del Govern d'Andorra, vol I. 269 pàgines, vol. II 496 pàgines, vol. III 269 pàgines.

Narcís Soler*

La publicació dels tres volums que aquí comentem, destinats a presentar els treballs realitzats a la balma de la Margineda i l'estudi dels seus nivells històrics, neolítics i mesolítics, és un dels fets més destacables que s'han produït els últims anys en la investigació de la prehistòria als Països Catalans. Ens n'hem de felicitar, perquè representen una aportació decisiva i de gran qualitat pels períodes de què s'ocupen. Hauran d'anar seguits d'un o més volums destinats als nivells més antics, azilians, situats a les capes més profundes, de la 7 a la 10, que no són tractats aquí, i a les consideracions finals.

La presentació és molt acurada i representa un esforç editorial important. El text de cada treball es presenta primer en català amb les figures incorporades, i va seguit del text en francès o, en un cas, en anglès, publicat en un cos de lletra una mica més petit. El peu de totes les figures és bilingüe, en català i francès. Llevat d'un cas, els textos en francès o anglès són els originals, i el text en català és una traducció.

La balma de la Margineda passa a ser, després de l'excavació i de la publicació que aquí comentem, el més important dels jaciments prehistòrics andorrans i un dels més importants dels Països Catalans. Està situada al costat dret del riu la Valira, en el tram on aquest, ja convertit en la gran Valira, fa via entre Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria, concretament poc abans de rebre per la dreta les aigües del torrent d'Aós de Civís.

És una balma oberta en una paret d'un centenar de metres de llarg, situada en una juntura estratigràfica que posa en contacte calcàries del devonià amb esquistos del silurià, que se superposen a les primeres. La seva fondària màxima és només de 10 m, amb una alçada del sostre de 20 m. Les aigües de la Valira estan situades uns 100 m lluny i 30 m per sota de la balma. En estar situada a la vall fluvial, la seva altura sobre el

nivell del mar és només de 970 m, però està voltada de massissos muntanyosos que arriben als 2.500 m. Malgrat aquests impressionants relleus, les rodalies de la balma tenen una vegetació de tipus mediterrani, perquè aquesta part meridional del Principat està oberta cap al sud, a la plana de la Seu d'Urgell.

El jaciment prehistòric hi va ésser descobert als anys 50 per Pere Canturri, el qual ho comunicà, el 1960, al catedràtic de prehistòria Dr. Joan Maluquer de Motes, en una ocasió que aquest era a Andorra a fer una conferència. El mateix P. Canturri, al 1995 ministre d'Afers Socials i de Cultura d'Andorra, ens ho explica a la presentació dels volums.

J. Maluquer va excavar a la balma, va estudiar els materials obtinguts amb anterioritat i va publicar un article sobre la prehistòria d'Andorra a la revista *Zephyrus* (XIII, 1962), on es descrivia l'existència a la balma d'ocupacions al neolític final i del calcolític. El van portar a aquesta conclusió el prejudici de l'època que impedia pensar en un neolític antic en una altitud tan gran i en un lloc tan remot i allunyat de la costa, i la suposada presència de fragments d'un vas campaniforme. Va excavar també una tomba que va proporcionar un esquelet, estudiat per l'antropòleg Miquel Fusté.

Al final del anys 70 l'excavació de la balma va ésser proposada al Centre de Perpinyà de l'Institut d'Estudis Andorrans i a l'arqueòleg Jean Abélanet, el qual hi interessà Jean Guilaine. A aquest gran prehistoriador, que acabava de treballar en alguns jaciments importants per a comprendre la neolitització de Catalunya (balma del Gai, cova del Toll i balma de l'Espluga), l'interessà un jaciment neolític al cor del Pirineu, i acceptà d'ocupar-se'n, primer juntament amb J. Abélanet i després com a únic director. El mateix J. Guilaine ens ho explica a la introducció.

Resultà, però, que els estrats neolítics ja havien estat excavats en la seva major part pels afeccionats locals i per J. Maluquer, i els treballs es van haver de limitar a excavar zones marginals. Aviat es va veure que en realitat els nivells neolítics i calcolítics es reduïen a un sol moment del neolític antic. La novetat era que el nivell neolític anava precedit d'ocupacions mesolítiques i epipaleolítiques, que van passar a ser el centre d'interès del jaciment. S'hi treballà del 1979 al 1991.

Les primeres síntesis dels resultats foren donades a partir de 1985¹. El jaciment havia estat divulgat també a través d'unes col·leccions de diapositives comentades². El 1995 van aparèixer els volums que aquí comentem, que entenem que representen la publicació definitiva dels nivells neolítics i mesolítics del jaciment, però de ben segur que s'hi aniran afegint altres estudis que ara estan en curs. Com ja hem dit, queden per publicar els nivells epipaleolítics azilians, inferiors a la capa 6.

El primer volum està destinat a la presentació general del jaciment i a l'estudi de les capes superiors, neolítiques i històriques.

La presentació general del jaciment consta del marc geogràfic (J. Guilaine i M. Martzluff), la història de les recerques (J. Guilaine), l'estratigrafia (J. Guilaine i M. Martzluff) i una presentació general de les datacions isotòpiques de les capes 1 a la 6 (J. Guilaine, J. Evin i M. Martzluff). S'hi ha afegit també un estudi geològic dels dipòsits holocens (J. E. Brochier), amb unes interessants anàlisis de cendres, que permeten al seu autor fer aportacions sobre la vegetació prehistòrica.

Tot seguit la primera part de la publicació es destina a l'estudi arqueològic de les capes històriques, neolítiques i mesolítiques (capes de la 1 a la 3). Les del període històric són presentades per J. Guilaine i J. Coularou. S'hi estudia també la sepultura excavada per J. Maluquer, que aquest va creure calcolítica pel seu context, perquè estava faltada d'aixovar, però que les datacions han situat a l'antiguitat tardana (J. Guilaine). Les restes antropològiques que contenia, estudiades per E. Vives i D. Campillo, són d'un individu masculí adult, que va patir un fort traumatisme al pit, del qual va sobreviure. Han pogut detectar també la presència d'una segona persona.

Pel que fa a les ocupacions del neolític antic, hi ha un estudi espacial de les fases del conjunt neolític de la capa 3 (J. Guilaine, J. Abélanet, J. Coularou, M. Martzluff, P. Pons i C. Rivenq), de la seva cultura material (J. Guilaine i M. Martzluff), de la documentació de les exca-

vacions de 1960 (J. Guilaine, P. Canturri, X. Llovera i M. Martzluff) i finalment dels documents trobats fora de context estratigràfic durant les excavacions 1979-1991 (M. Martzluff i J. Guilaine).

En el volum II, el més voluminós de tots, J. Guilaine, J. Coularou, P. Pons, M. Martzluff i C. Rivenq hi publiquen els estudis espacials de les fases del conjunt de la capa 4, de les capes 5 i 5/6, i finalment de la capa 6, seguits dels estudis de la cultura material de cadascuna d'aquestes ocupacions mesolítiques. La major part de l'espai està destinat a l'estudi exhaustiu de la indústria lítica. Destaca aquí, com en els altres volums, la gran qualitat de la il·lustració, tant de les plantes i seccions, de P. Pons, com de la indústria lítica, de M. Martzluff.

El volum III està destinat als estudis especialitzats i a les conclusions. Pel que fa a l'entorn vegetal hi trobem l'estudi pol·línic dels sediments postglaciars (Ch. Leroyer), l'anàlisi antracològica dels nivells mesolítics i neolítics antics (Ch. Heinz i J.-L. Vernet) i l'anàlisi carpòlica de les restes vegetals conservades (Ph. Marinval). El gran nombre de carbons recuperat ha permès moltes anàlisis antracològiques que ens permeten saber de quines espècies era la fusta escollida per l'home prehistòric per alimentar les seves llars. En canvi les altres restes vegetals són escasses. Permeten constatar la pràctica de la recol·lecció de fruits silvestres durant el mesolític i la presència de cereals, blat i ordi, durant el neolític. Gràcies a tots plegats en sortim amb una idea clara de com ha anat variant el paisatge del voltant de la balma des del final de l'última glaciació fins al neolític, quan les alteracions provocades per l'home comencen a ésser notòries.

A continuació s'estudien les restes de fauna mesolítica i neolítica (D. Geddès), els peixos (O. Le Gall) i els mol·luscs (J. André). A excepció d'aquests últims, les restes de fauna són escasses, i només permeten suposar que les cabres, salvatges al mesolític i domèstiques al neolític, estaven en la base de la subsistència dels habitants del lloc.

Hi trobem també treballs dedicats a l'estudi pedològic dels voltants de la balma (N. Coste i J.-C. Revel) i sobre la naturalesa i localització dels materials lítics (M. Martzluff i M. Rouaud). Un apartat de gran interès és el dedicat als còdols acolorits d'ocre (J. Guilaine i C. Rivenq) i a un còdol amb una decoració gravada en forma de triangle (J. Guilaine, F. d'Errico, C. Rivenq). F. d'Errico en fa un estudi detallat, primer dels paral·lels i després de la tècnica amb què ha estat realitzat.

1.- Guilaine J. 1985, Le domain archéologique d'Andorre, *Dossiers, histoire et archéologie*, 96, 87.; Guilaine, J. et alii 1985, Évolution du milieu pendant le Postglaciaire dans les Pyrénées andorranes: premiers résultats des recherches à la Balma de la Margineda, *Cahiers Ligures de Préhistoire et de Protohistoire*, 2, 193-214; Guilaine, J. 1988, *Les investigations a la balma de la Margineda (1979-1985)*, 144 pàgines.

2.- Guilaine, J. 1988, La Balma de la Margineda I. Les excavacions i la cultura material, i La Balma de la Margineda, II. La vida quotidiana, Institut d'Estudis Andorrans, Andorra.

En els capítols de conclusions, M. Martzluff i J. Guilaine, directores de l'obra, ens presenten, respectivament, la síntesi del que, gràcies a tots aquests estudis, hem pogut saber dels últims caçadors-recol·lectors del mesolític i dels primers productors del neolític antic de la balma de la Margineda.

Tot plegat fa d'aquesta obra un text imprescindible per conèixer la prehistòria dels Països Catalans i dels Pirineus, i en molts aspectes un model a seguir per a la presentació i publicació dels jaciments. No sempre és una obra de lectura fàcil. Algunes parts, com la dedicada al context geogràfic, geològic i geomorfològic, necessiten una lectura molt atenta, potser perquè s'hi han volgut sintetitzar moltes coses en poc espai. D'altres necessitarien una estructuració més clara.

Una bona part de les pàgines, especialment en el segon volum, estan destinades a la indústria lítica. Els estudis d'aquesta són exhaustius i d'un gran interès, i van il·lustrats amb centenars de làmines de dibuixos a la ploma, obra de M. Martzluff, l'excel·lència dels quals ja hem comentat. Aquestes làmines, amb explicacions molt completes en els peus, són d'una gran ajuda. En canvi, trobem que la presentació de la indústria és massa descriptiva, i està mancada de quadres de reparticions (de matèries primeres, de tècniques, d'utilitatge) que ens haurien permès orientar-nos millor i sintetitzar i visualitzar el que hi llegim, i comparar més fàcilment els resultats obtinguts en les diferents capes. Només al final, al capítol de les conclusions, trobem gràfiques acumulatives de l'utilitatge i les llistes tipus utilitzades, amb indicació dels percentatges de l'utilitatge. Però encara aquestes últimes es presenten de forma molt incompleta, i tot plegat només fa referència a l'utilitatge retocat.

La traducció catalana, que ja hem dit que en aquesta obra ocupa el primer lloc, i que és la que nosaltres hem llegit, presenta algunes deficiències que en ocasions fan incomprendible el text, de tal manera que cal acudir a l'original per treure'n l'entrellat; per exemple, per saber que la balma està 30 m per sobre de la Valira, i no 30 m al llarg del riu, com se'ns vol fer creure reiteradament.

Alguns aspectes amb els quals no estaria d'acord potser són opinables: No entenc per què el nom comú *balma* (de la Margineda o altres) sempre comença amb majúscula, quan altres noms comuns semblants es deixen encertadament en minúscules. Ni per què el riu la Valira sempre és fet masculí. És així a Andorra, i som els altres catalans -que el fem femení- els que ho tenim mal entès?

Cap criteri no s'ha seguit per escriure els noms propis d'Occitània: tan aviat s'escriuen en català (Arieja), com agafen formes fins ara desconegudes (Auda, que alterna amb la forma correcta Aude), com es deixen simplement en francès. O se'n presenten dues formes (País de Salt, País de Sault). El noms catalans no tenen gaire més sort: Tautavel per Talteüll, Opoul per Òpol, Os per Aós.

Aquesta obra té, per als prehistoriadors que escrivim en català, un interès afegit perquè, en ésser en molts aspectes tan especialitzada, li ha calgut trobar els mots catalans adequats per traduir del francès moltes expressions de l'argot dels prehistoriadors. Si bé en aquest camp ja s'ha avançat molt, sempre es presenten problemes nous, i tots sabem que encara hi ha molt per fer fins al dia que disposarem d'un diccionari en català de mots i expressions sobre la prehistòria. En aquest sentit s'ha fet un esforç gran que -i ho confesso complagut- m'ha permès aprendre moltes coses. En els crèdits de la publicació hi consten els responsables d'aquest lèxic especialitzat, R. Bartolí i R. Doce. Si bé en alguns punts no estaríem sempre d'acord, se n'han sortit molt bé. Però algun cop la força del francès s'ha acabat imposant a les bones intencions: les peces amb retoc escatat, peces escatades, es converteixen en molts peus de figures del tercer volum en peces "esquillades".

En una obra d'aquesta envergadura és normal que hi trobem petites imperfeccions. En res no desmereixen el treball de camp, de laboratori i d'edició que han estat fets fins a presentar els resultats que tanta llum donen sobre el passat prehistòric d'Andorra i dels Pirineus, tant pel que fa al medi natural com a l'evolució cultural. Tant de bo que ben aviat en puguem veure la continuació, amb la publicació dels nivells més profunds i més antics de la balma.

ALCALDE i GURT, Gabriel, MOLIST i MONTAÑA, Miquel, TOLEDO i MUR, Assumpció, 1994, *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (La Garrotxa) a partir del 1450 aC.* Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa, nº 1, Museu Comarcal de la Garrotxa, 95 pàgines.

ALCALDE i GURT, GABRIEL, MOLIST i MONTAÑA, Miquel, SAÑA i SEGUÍ, Maria, TOLEDO i MUR, Assumpció, 1997, *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (La Garrotxa) entre 2900 i el 1450 cal aC.* Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa, Museu Comarcal de la Garrotxa, 1997, 125 pàgines.

M. Àngels Petit i Mendizàbal*

Les dues publicacions que comentarem a continuació es refereixen a un únic projecte d'investigació: l'excavació, anàlisi i interpretació de les distintes fases d'ocupació de la bauma del Serrat del Pont, jaciment situat a la vall de Llierca. És per aquest motiu que les tractarem ambdues conjuntament.

Des de fa una colla d'anys existeix un ambiciós pla de recerca a la vall del riu Llierca per tal d'aconseguir un millor coneixement de la seva ocupació humana prehistòrica, així com de la funcionalitat de cadascun dels assentaments i possible interrelació entre els jaciments coneguts fins ara a la zona. Ens referim fonamentalment a l'hàbitat a l'aire lliure de Plansallosa i a la Cova 120, i d'altres cavitats menors com s'Espasa i els Ermitons. Des de l'any 1989, quan s'iniciaren les excavacions a la bauma del Serrat del Pont, aquesta nova estació prehistòrica s'ha sumat al projecte esmentat i en constitueix una de les fites cabdals, tant per la seva llarga estratigrafia com pels resultats obtinguts. Amb tot això volem dir que el jaciment, que ara veiem publicat en una part considerable, no ha de ser valorat com una iniciativa isolada, sinó que s'inscriu dins d'una recerca molt més àmplia.

Amb la publicació d'aquests dos llibres ens trobem davant d'una situació excepcional, malauradament excepcional. Poques vegades tenim la possibilitat de conèixer a bastament i amb rapidesa els resultats de l'excavació d'un jaciment prehistòric al nostre país. D'un jaciment, com és aquest cas, encara en curs d'excavació en els seus nivells més inferiors. La manca de sèries monogràfiques a Catalunya és un fet constatable i resulta particularment greu amb vista a la publicació d'un dipòsit arqueològic d'envergadura, ja que només la forma de monografia permet abastar-lo. D'igual manera no és corrent que els equips d'excavació tinguin la possibilitat de preparar amb celeritat una obra que requereix els resultats de nombroses analítiques.

Ens trobem davant un projecte que ha tingut la fortuna de comptar amb les dues premisses abans esmentades. D'una banda, el Museu Comarcal de la Garrotxa ha creat una sèrie monogràfica en què es publiquen els treballs arqueològics de la comarca; gràcies als cinc volums del PEAG editats fins ara i a les nombroses monografies del CIAG, les terres gironines tenen la sort d'haver aconseguit trencar amb la dinàmica de mancances que comentàvem i sumar el més alt nombre d'excavacions arqueològiques editades al nostre país. D'un altra banda, tenim l'oportunitat de comentar l'obra d'un equip de recerca consolidat que té un nombre i sòlid grup d'especialistes que habitualment treballen en conjunt i que ha cercat, quan ha fet falta, investigadors foranis per tal de completar el seu rigorós treball.

Passem a continuació a comentar el contingut de l'obra. Pel que fa al primer volum, cal destacar l'explicació dels objectius primordials del projecte: es tracta no solament de conèixer la dinàmica d'ocupació de l'abric, sinó de valorar i caracteritzar cadascuna de les ocupacions de l'indret (funcionalitat, estacionalitat, estructuració de l'espai, etc.). Per aquest motiu s'ha realitzat l'excavació de la totalitat de la superfície de l'abric seguint el sistema d'excavació i registre Meroc-Laplace. Després d'un estudi geològic i geomorfològic es passa a descriure l'estratigrafia arqueològica dels nivells superiors que corresponen als períodes històric, ibèric i del bronze final.

El nivell I (històric: d'èpoques contemporània, moderna, medieval i romana) ha estat interpretat com un seguit d'ocupacions esporàdiques per part dels bosquetans que treballaven a la regió. Les evidències romanes ens mostrarien una romanització important a la zona i una posterior ocupació de la bauma per part de grups marginats.

Seguidament s'estudia el nivell II, que correspon al període ibèric (II.1) i al bronze final (II.2). Pel que fa al nivell II.1, les diferents anàlisis paleobotàniques i arqueozoològiques, la interpretació de les estructures i de les evidències ceràmiques, lítiques i metàl·liques permeten arribar a les conclusions següents: presenta dues fases d'ocupació, la més llarga dels segles III-II aC i la més breu dels segles V-IV aC; l'ocupació més llarga ens mostra un espai organitzat tancat per un mur de pedra seca i destinat fonamentalment a l'explotació de bestiar porcí. D'igual manera se'ns donen els resultats de les anàlisis, interpretació de les estructures i organització general de l'espai, així com de les restes ceràmiques, lítiques i de bronze dels dos moments d'ocupació del nivell II.2, del bronze final i, segons els autors, molt propers en el temps. En aquests moments la bauma hauria tingut una funcionalitat habitacional amb l'existència d'una cabana de fusta d'estructura subrectangular, on viuria de manera estacional un reduït nombre de persones dedicades fonamentalment a activitats ramaderes, les quals dependrien d'altres hàbitats estables a la plana. Particularment interessants són les conclusions sobre l'ús de l'espai del nivell II.2, així com la comparació amb d'altres estructures habitacionals similars de Catalunya. Més problemàtica és l'atribució cronològica de les ocupacions. Els autors atorguen una cronologia relativa entre el bronze final II i el bronze final II - III, en tot cas anterior a Mailhac I, cosa que no concorda amb la aparició en aquest nivell d'una punta de sageta del tipus maihacià. Els excavadors tenen tres datacions absolutes molt diferents per a l'ocupació més antiga (II.2.b), de les quals només en consideren una de vàlida (1670 - 1190 cal aC). D'aquesta forquilla cronològica ajustada a dos *sygmes* n'expressen la mitjana o intersecció com a data que fixaria l'ocupació (1450 cal aC). Pensem que l'expressió de la mitjana no és recomanable en la valoració de dates calibrades, ja que aquestes ens parlen només de franges de probabilitats; pot semblar còmoda, però induïx a error, especialment en datacions de prehistòria recent.

El segon volum inclou els nivells II.3, II.4, II.5 i III.1, que corresponen a un interval cronològic entre el 3000 i el 2000 (cal) AC. Després d'un resum de la situació actual de la investigació en aquests períodes es revisa breument l'estratigrafia arqueològica que es considera a continuació.

Primer s'analitza el nivell II.3, que correspon, segons els autors, al bronze antic. S'ofereix un acurat estudi sobre la reconstrucció paleoambiental; es continua amb la caracterització de l'espai interior de la bauma i la seva estructuració, així com amb la descripció i valoració de les restes ceràmiques, lítiques i de metall. Mereix destacar-se pel seu interès l'estudi arqueometal·lúrgic. Finalment s'ofereixen els resultats sobre la gestió i l'explotació de recursos vegetals i animals d'aquest nivell. S'interpreta que l'abric fou ocupat, durant el bronze antic,

estacionalment (tardor) i amb brevetat, per un grup autosuficient, tot i que predominantment ramader.

Una vegada més és l'atribució cronocultural la que ens proposa algunes incògnites. Tot i que els autors pensen que la data C14 obtinguda és ben normal: 2495-2028 (cal) aC, (intersecció 2285 cal aC), en realitat resulta de les més altes dins del conjunt de dates del bronze antic català. Aquesta elevada datació atorga de retruc una cronologia a les evidències de fosa i a les restes metàl·liques de bronze del nivell, que serien les més antigues de la Península. L'aparició d'un vas d'apèndix de botó en aquest moment i sobretot amb aquesta datació causa perplexitat i resulta veritablement difícil d'explicar si es compara amb la cronologia d'aquests vasos de la resta del nord-est peninsular i de França.

Si seguim amb la cronologia, no entenem el que els autors ens diuen: *...la datació absoluta de la bauma (es refereix a 2285 cal aC) se situa en el primer quart del III mil·lenni cal aC, resultat que encaixa en els marges calibrats de les principals dates disponibles per a Catalunya, que se situen en la segona meitat del III mil·lenni i inici del II mil·lenni cal aC.* (pàg. 40). Imaginem que deu haver estat un error de transcripció o d'impremta.

L'estudi de la fase corresponent al nivell II.4 manté les mateixes pautes que els nivells anteriors, és a dir, una sèrie d'anàlisis que ens porten a la reconstrucció del paisatge antic i a la interpretació de l'ocupació del moment. En aquest cas correspon a un hàbitat dedicat a activitats metal·lúrgiques en el qual es troben, a més, evidències d'enterrament d'uns cinc individus. L'associació coetània d'enterrament i habitació en un espai petit com el de la bauma, tal com la plantejen els autors, és força inusual.

La presència de campaniformes d'estil internacional marítim i pirinenc en un mateix nivell II.4 (2885 - 2455 cal aC), relacionats amb una cronologia antiga i el resultat de les anàlisis que demostrarien una fabricació local de tota la ceràmica són aportacions que obren les portes a un intens debat. Aquestes dades presenten clares diferències amb l'atribució cronocultural de les restes de campaniforme internacional marítim i dels campaniformes regionals incisos de Catalunya que coneixiem fins al present. D'igual manera vénen a trasbalsar les tesis que defensen la naturalesa forània de les produccions de campaniformes internacionals considerades més antigues. En el cas que ens ocupa caldria parlar d'imitacions locals.

El nivell inferior II.5 que ha estat datat en 2914 - 2580 cal aC ofereix un conjunt de cultura material molt interessant format per vasos decorats amb cordons digitats, gerres amb llengüetes a la panxa, campaniforme pirinenc i un fragment de campaniforme cordat. De nou les anàlisis de la pasta ens diuen que tot són produccions locals. Aquest nivell presenta les mateixes incògnites que hem esmentat per al nivell II.4, augmentades per la posició estratigràfica inferior, per una cronologia

absoluta lleugerament més antiga i per unes ceràmiques no campaniformes que fins ara es consideraven més modernes. Els autors pensen que aquest nivell mostra una funcionalitat quasi exclusiva de producció de metall. Totes les observacions que hem fet sobre la cultura material s'haurien de repetir en el nivell III.1 (2876 - 2279 cal aC) on apareix alhora novament campaniforme cordat, internacional i incís.

Els tres nivells que, independentment de la seva posició estratigràfica, podríem qualificar de contemporanis, ens porten a idèntics problemes: la sincronia en tots ells de campaniformes, en principi diacrònics, amb conjunts de ceràmiques, algunes de les quals apareixen generalment en nivells més tardans. Caldrà esperar noves evidències en la prehistòria de Catalunya que confirmin les noves propostes de la bauma del Serrat del Pont.

Davant de l'aparició de materials amb ubicacions i/o datacions extraordinàries ens preguntem sobre les dificultats intrínseques que generalment presenten les excavacions en cova o bauma i amb estratigrafies diacròniques verticals; dificultats de percolacions, d'estructures que rebenten nivells anteriors, etc. L'absència en aquesta obra de les representacions estratigràfiques dels nivells arqueològics i de les projeccions que

mostrarien els distints nivells d'ocupació, així com les successives estructures que han estat explicades en el text i visualitzades només en planta, no ens permeten valorar aitals supòsits.

Un punt especialment notable són les restes de l'activitat metal·lúrgica de les poblacions que habitaren la bauma del Serrat del Pont durant el III mil·lenni. Les evidències són importantíssimes davant la general pobresa d'aquestes en el nostre país, cosa que farà que, a partir d'ara, aquest jaciment constitueixi un punt de referència obligada sobre la introducció de la metal·lúrgia del coure i del bronze a Catalunya.

Des del punt de vista formal ambdós llibres compten amb l'avantatge d'un format espaiós que permet jugar amb facilitat a l'hora de la compaginació. És per això que la presentació resulta en general decebedora i no per motius estètics sinó funcionals, ja que l'aparat que comprèn les nombroses il·lustracions no està tractat amb la cura que caldria.

No volem cloure la ressenya sense realitzar-ne una valoració general positiva. Es tracta d'una obra polèmica en alguns punts, però rigorosa en els plantejaments, completíssima en les anàlisis, sempre interessant en les conclusions, que assenyala un bon camí a seguir en la recerca.

Maria Àngels PETIT i MENDIZÀBAL (ed.) 1996, *El procés de neolitització a la Vall del Segre. La Cova del Parco (Alòs de Balaguer, La Noguera). Estudi de les ocupacions humanes del V al II mil.lenni aC.* Publicacions Universitat de Barcelona. Monografies del SERP. 1., Barcelona, 69 pàgines.

Miquel Molist

L'excavació i/o estudi dels assentaments prehistòrics excavats arcaicament constitueix una tasca difícil, sobretot en jaciments prehistòrics d'extensió reduïda, com sovint és el cas de les ocupacions prehistòriques en cova. Es necessita, normalment, un alt grau de delicadesa en la reelaboració de dades, en la revisió estratigràfica, etc. A la fi, es converteix en la major part dels casos en una tasca poc engrescadora i complexa que no permet eliminar una bona part dels dubtes que inicialment es formulen. Els que en un moment o altre hem realitzat aquest tipus d'operacions hem tingut, sovint, aquella sensació d'impotència, de "decepció", ja que les informacions que es van recollint/confeccionant t'orienten ineludiblement vers la part "buidada" fa anys, i que molt sovint és impossible de reconstruir atès el gran salt qualitatiu que han desenvolupat els mètodes arqueològics. No és estrany, doncs, que, en aquest tipus de treballs, els resultats puguin semblar "decebedors" i persisteixin molt dubtes sobre la seva utilitat. Cal dir, però, que, per a nosaltres, la revisió de jaciments coneguts solament per velles intervencions, i el reestudi de materials arcaics, on l'objectiu és la revisió crítica i actualitzada del registre històric, és quelcom absolutament necessari i imprescindible, sobretot tenint en compte que ens trobem en un país on el registre arqueològic és limitat, i molt sovint escadusser.

La revisió de les ocupacions holocèniques de la Cova del Parco era necessària per dues raons principals: d'una part per la manca de dades de què disposem sobre el procés de neolitització de les regions occidentals de Catalunya i, d'altra part, pel fet que es disposava des de fa anys d'una sèrie de datacions absolutes sobre els nivells de ceràmica impresa d'aquesta cavitat, amb un grau d'informació del seu context arqueològic (estructures, materials, etc.) deficient. A més, i com passa sovint, les dades de cronologia s'han anat descrivint en les diferents síntesis sobre el període, ja que durant molt de temps han estat les més antigues del Principat, i no s'ha realitzat una anàlisi crítica del seu context històric.

L'estudi que ha realitzat i ara presenta el SERP és important, doncs, per intentar atorgar a aquest jaciment el pes just dins el coneixement de les ocupacions dels primers pagesos a la zona del Segre, en particular, i en general dins l'àmbit català.

El volum inclou, d'una part, la presentació dels resultats de la campanya de camp realitzada l'any 1992 amb l'objectiu de revisar la seqüència definida per J. Maluquer els anys 70, completant-se, molt encertadament, amb l'estudi dels materials arqueològics procedents dels antics treballs. Clou el volum una aproximació històrica al procés de neolitització a la vall del Segre.

La primera part exposa els resultats de l'excavació amb la localització d'una estructura excavada per a la qual es proposa la funció de sitja, amb un procés de reompliment posterior que recull part de les activitats econòmiques que es realitzaven en la cova. L'estudi de l'estructura i l'anàlisi molt completa de les seves restes (micromorfologia, fitòlits, etc.) és una bona mostra de l'exhaustivitat del treball. Tot i que la documentació de sitges en cavitats càrstiques comença a ser ben documentada en el neolític antic català (Cova 120, C. de Can Sadurní), hi ha aspectes de l'exemplar documentat a la Cova del Parco que mereixen ser destacats: es tracta de la constatació de microrestes orgàniques, entre les quals destaquen el copròlits, que documenten per primera vegada la utilització de les cavitats com a lloc d'estabulatge. També caldria remarcar el procés de funcionament de l'estructura d'emmagatzematge i la proposició dels autors, a partir de l'estudi de les magres restes recuperades, que es tractaria d'una ocupació estacional.

L'anàlisi de les restes procedents dels treballs anteriors era important a fi d'intentar determinar la seqüència diacrònica d'ocupació de la cavitat, en particular, la revisió de la seqüència del Neolític Antic. Així, l'anàlisi morfològica i tecnològica dels elements arqueològics, principalment les restes ceràmiques, permet als autors distingir tres grans moments d'ocupació. El més recent, corresponent al Bronze Antic, és seguit per una ocu-

pació al tercer mil.lenni, representada per ceràmiques campaniformes i un enterrament i, finalment, un nivell del Neolític Antic, que correspondria a un moment d'ocupació situat dins l'horitzó epicardial, proposició confirmada tant pel material arqueològic com per la nova datació absoluta. L'existència d'un altre nivell més arcaic, corresponent a un moment cardial, no es podria assegurar de manera absoluta. És aquesta incertesa la que fa aconsellar als autors, amb un gest d'ètica científica lloable, no valorar i/o no utilitzar de manera indiscriminada les datacions absolutes provinents dels treballs del Dr. J. Maluquer.

L'última part de la monografia és dedicada a la inclusió de les dades de la C. del Parco dins del procés de neolitització de la Vall del Segre i a la discussió dels models proposats per aquest fenomen històric. La migradesa del registre en la zona fa que els autors comparin les evidències retrobades a la cavitat d'Alòs de Balaguer amb les dues cavitats "fars" més pròximes a la zona: la implantació *ex-novo* del Neolític Antic cardial de la Cueva de Chaves, i el registre de la Bauma de la Margineda, que evidenciaria, segons els autors,

un procés d'aculturació. Les dificultats del registre del Parco impedeixen la plena integració dins dels models observats i porta els autors a demanar-se si la vall del Segre en general té una neolitització "clàssica" a partir dels tres moments ceràmics establerts: cardial, epicardial i postcardial, o bé es tracta d'una ocupació en uns moments finals del període cardial representats per conjunts ceràmics "mixtos" (cardial+epicardial).

És indubtable que la monografia del Parco serà útil per a l'estudi de les primeres poblacions agrícoles de la Catalunya interior. L'obra palesa la migradesa de les dades de què es disposa sobre els períodes més arcaics del Neolític i, com recorden els autors, existeix una certa confusió terminològica i conceptual dins l'estudi d'aquest horitzó històric. No cal dir, però, que les aportacions de la revisió de la Cova del Parco seran profitoses per a l'estudi de l'aparició de les primeres societats pageses a Catalunya, al mateix temps que constitueix un bon precedent per a d'altres jaciments que, segurament, també es mereixen aquest tipus de treballs de revisió.

BUXÓ CAPDEVILA, Ramon 1997, *Arqueología de las plantas. La explotación económica de las semillas y los frutos en el marco mediterráneo de la Península Ibérica*. Crítica/Arqueologia. Barcelona, 467 pàgines.

Jordi Juan i Tresserras*

La publicació d'aquesta obra en castellà sobre l'arqueologia de les plantes per part de l'Editorial Crítica cal rebre-la amb satisfacció. S'omple així un important buit existent dins la bibliografia de consulta bàsica sobre aquesta disciplina. Cal però recordar algunes experiències prèvies en les que també va col·laborar directament l'autor, com és el cas dels monogràfics de les revistes *Cota Zero* nº4 i nº7 o *Cahier Noir* nº5, a més d'una gran varietat d'articles especialitzats.

Aquesta obra fa la seva aparició en un moment en que l'arqueologia de les plantes o arqueobotànica es va consolidant cada vegada més en el nostre país, i és part indispensable de qualsevol intervenció arqueològica. L'autor és precisament un dels impulsors d'aquesta disciplina i forma part del grup pioner d'investigadors catalans que a finals de la dècada dels 70 s'iniciaren en diferents disciplines per conformar una arqueologia que tingués en compte tots els indicadors que proporcionava el registre arqueològic.

El treball que ara es presenta es basa en la seva major part a la tesi doctoral, presentada per l'autor l'any 1993 a la Université de Montpellier II Sciences et Techniques du Languedoc. Estem davant d'un llibre de síntesi en el que en Ramon Buxó aborda un estat de la qüestió sobre les recerques arqueobotàniques des d'una perspectiva força interessant pel que respecte no tan sols a l'estudi de llavors i fruits arqueològics sino a la problemàtica general de l'estudi de les restes vegetals en contextes arqueològics i a la importància del seu estudi en el procés de reconstrucció de les activitats econòmiques de les societats humanes del passat. L'únic fet que podem retreure és precisament la utilització del genèric "arqueologia de les plantes" quan bàsicament se centra en l'estudi de restes paleocarpològiques, és dir de llavors i de fruits. El títol desorienta en

part al lector ja que obvia de forma intencional altres indicadors macroscòpics com els carbons i fibres, o tots els microscòpics com els pòl·lens, espores, diatomees, fitòlits, midons o parèmquima que també han contribuït aquesta disciplina i que solen ser presents en manuals com el que es presenta.

De totes maneres, hem de felicitar l'autor per la qualitat del treball que ens presenta que defuig de les presentacions tradicionals i ens ofereix un estudi que va més enllà de la simple determinació tècnica i de la interpretació estricta de resultats. Al llarg de l'obra es plantegen noves perspectives o reflexions que sens dubte contribuiran a forjar i a consolidar la importància de les restes vegetals com indicadors que ens facilitaran un millor accés al coneixement de les estratègies productores i de l'ecologia de les comunitats humanes del passat.

El desenvolupament de l'obra, com suggereix el mateix autor, es pot dividir en tres parts. La primera se centra en mostrar la importància d'utilitzar una estratègia metodològica adequada per a l'estudi de llavors i fruits arqueològics, presentant diferents mètodes i tècniques de recollida de mostres i sistemes de tractament de les mateixes. Sens dubte, les experimentacions metodològiques efectuades per l'investigador als jaciments de Lattes (Hérault) i Illa d'En Reixac (Ullastret, Baix Empordà) en diferents tipus d'unitats estratigràfiques varen aportar dades significatives que es recullen i es veuen reflectides en aquesta obra. El mètode és precisament un dels temes sobre els que l'investigador ha insistit més, no només en aquesta obra, sino al llarg dels seus treballs.

En la segona part s'exposen els criteris adoptats per a la identificació taxonòmica de les llavors i dels fruits a partir de les característiques morfològiques (morfologia

* Bioarqueòleg, Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques (SERP), Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona

externa) i biomètriques (càlcul de tres paràmetres mètrics: la longitud, l'amplada i el gruix, variables que permeten efectuar càlculs estadístics sobre la variabilitat de tamany). Per altra banda es fa una descripció de les principals característiques de les espècies documentades en el registre arqueològic, agrupades en cinc grans blocs: els cereals, les lleguminoses, els fruits, les plantes destinades a altres usos i la vegetació silvestre.

La tercera part tracta de l'explotació de les plantes en el contexte de les tres zones objecte d'estudi: el nord-oest, el llevant i el sud-est peninsular. L'estat actual de les investigacions permet obtenir un volum significatiu de dades que ens aproxima a les operacions agrícoles i a l'explotació del territori. L'autor interrelaciona les dades aportades pels estudis paleocarpològics amb els obtinguts d'altres disciplines (carbons, pòl·lens) per tal d'obtenir una millor aproximació al medi natural antic, a les pràctiques agràries (preparació del camp, sembra, irrigació, eines,...) i al tipus d'alimentació d'aquestes comunitats al llarg del temps. En aquest bloc s'inclou també el darrer capítol, centrat en l'estudi de les plantes aparegudes en contextes funeraris, un àmbit que, juntament amb el de les àrees culturals, aporta informació sobre un altra dels aspectes de la vida quotidiana d'aquestes poblacions i, de manera especial, sobre el valor simbòlic de les plantes.

En resum, ens trobem amb una obra que té per objectiu analitzar el procés d'inici i de desenvolupament de l'agricultura i de la gestió dels recursos vegetals a les regions mediterrànies de la Península Ibèrica, des de les primeres societats neolítiques fins a la romanització. L'autor fa un esforç lloable per articular les dades arqueobotàniques dins d'una perspectiva global.

Aquesta elecció dels criteris d'exposició permeten oferir un enfoc més detallat del tema tractat sense perdre el marc referencial macroregional.

A més, en Ramon Buxó utilitza l'exemplificació arqueològica al llarg de l'obra com a element clau per al seu discurs, tot empreant dades de jaciments que l'autor coneix en la seva major part de forma directa per la seva pròpia implicació en els diferents projectes.

La bibliografia que es presenta és una eina bàsica que permet, en el cas d'interés, aprofundir i arribar a un altre nivell de concreció. Les referències al llarg dels diferents capítols i la seva centralització al final de l'obra és una estratègia encertada.

En relació a la presentació del volum cal dir que, en general, està prou aconseguida, especialment donat el seu preu accessible. En general, es mostra també una bona correlació entre els textos i els gràfics de recolzament. Malgrat tot, en relació al material fotogràfic cal remarcar que és escàs, en blanc i negre i concentrat en les pàgines centrals del llibre.

Com a conclusió, cal senyalar que ens trobem davant d'un treball de recerca i de difusió de la disciplina, fonamental no només pels que ens dediquem a l'arqueologia de les plantes sino per a tots els que s'endinsen en l'estudi de la prehistòria i el món antic en l'escenari de la regió mediterrània. Obres com aquesta contribueixen a consolidar la disciplina i a influir clarament en l'actitud dels i de les professionals de l'arqueologia davant de les restes vegetals conservades en el registre arqueològic. Felicitem a l'autor per omplir aquest buit, per la seva capacitat de síntesi, per un llenguatge clar i amé i, especialment, per efectuar una de les millors aportacions de la recerca arqueològica del nostre país a l'arqueobotànica europea i mediterrània.

Claire Anne de CHAZELLES-GAZZAL, 1997, *Les maisons en terre de la Gaule Méridionale*, Monographies, Instrumentum 2, Editions Monique Mergoïl, Montagnac, 231 pàgines.

Maria Carme BELARTE FRANCO, 1997, *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, Arqueo Mediterrània 1/1997, Area d'Arqueologia, Universitat de Barcelona, 242 pàgines.

Enriqueta Pons i Brun*

Els dos treballs fan referència a la construcció, a l'arquitectura, a l'urbanisme domèstic i a l'ocupació territorial humana durant la Protohistòria. Si bé coincideixen en el temari i en el temps cronològic, són dues obres de diferent enfocament científic, el mèrit del qual és que cadascuna de les autores ha reflectit l'estat de la qüestió de la recerca arqueològica dels seus països respectius. Els estudis sobre l'hàbitat en la investigació protohistòrica del Sud de França ha estat encaiminada a la globalitat i coherència dels seus investigadors, i després d'una llarga tradició sobre l'estudi de l'anàlisi estructural dels *oppida* era obvi que Chazelles es decantés per la construcció en terra, aplicada a les unitats d'habitació, un tipus de construcció força ignorat i en què les tècniques i els termes de les diferents estructures en terra eren força confusos. Belarte ha hagut de recopilar tota una informació abundant però desigual sobre la construcció, l'arquitectura i l'urbanisme dels pobles protohistòrics ibèrics catalans, moltes vegades procedent d'una investigació molt dispersa, desorientada i maltractada. Les dues obres han sortit a la llum en un moment molt adequat, en què l'interès sobre l'hàbitat, especialment l'hàbitat consolidat a l'Edat del Ferro, ha esdevingut prioritari per a la investigació arqueològica, i de lectura obligada per a qualsevol estudiós sobre la planificació artificial de l'espai: per una banda, Chazelles ha afegit i completat dades sobre l'aplicació d'elements urbanístics, i Belarte ha posat tota la informació sobre la taula i ha mirat de sintetitzar les diferents estructures urbanístiques que es presenten en un país tan diversificat com era Catalunya.

La recerca que ha emprat Carme Belarte ha estat difícil i ha utilitzat una documentació molt desigual, cercant autor per autor per acumular qualsevol referència sobre l'hàbitat. La compilació és enorme, però falta

sintetitzar-la i veure quins mecanismes han col·laborat o contribuït als canvis i a les transformacions de l'hàbitat en el territori català, tot confrontant-se a un territori diversificat on les transformacions de l'hàbitat han tingut diferents processos evolutius: la vall de l'Ebre, la Depressió Central, la Catalunya costanera i els Prepirineus han tingut interessos molt diversos a l'hora d'abrigar una població.

Belarte ha anat a la recerca de la recopilació d'un contingut de material exuberant que ha ordenat i classificat minuciosament. És per això que el seu treball dona molta informació sobre els dispositius que ens informen de l'organització interna de les unitats d'habitació de les estructures mestres, dels espais limitats, dels forns, de les llars, de les banquetes i d'altres agençaments. La seva obra és bàsica per a qualsevol estudi de síntesi, i és per això que ha meritat l'esforç. Per una altra banda, manca informació; és el risc que es paga en els treballs d'anàlisi i d'exposició de documents, sobretot si aquests han sorgit de fonts molts variades i a vegades escadusseres.

L'àmbit geogràfic estudiat és el Principat de Catalunya. Comença el treball amb una documentació arqueològica, presentant els jaciments que s'esmenten en l'obra. El segon capítol tracta dels materials de construcció emprats. La pedra serà l'element bàsic, però quan parla de l'ús de la terra -i aquí és on es pot comparar més bé amb el treball de Chazelles- l'estudi es presenta amb problemes tecnològics i metodològics i sobretot lèxics. Ja és molt, però, que presenti la problemàtica, ja que cada vegada que es parla d'estructures de terra es confonen els termes de tapial (*pisé*), d'argamassa d'argila i palla (*torchis*), d'estructures massisses (*bauge*) o d'estructures de mòduls com ara el tovet (*adob*). La part més interessant la formen els capítols 3 i 4, que tracten de l'anàlisi formal dels ele-

ments constructius (parets, alçats, teulats, pals) i agençaments interns dels habitatges (llars, banquetes, organització), i de l'anàlisi estructural, que fa referència als models urbanístics, formes i dimensions dels jaciments, ambdós temes seguits per un inventari de jaciments separats cronològicament en dos grups, el Bronze Final-Ferro I i el món ibèric. Els jaciments del Bronze Final I i principi de l'Edat del Ferro se subdivideixen en tres subgrups descriptius, caracteritzats pel tipus de construcció sòlida, fons de cabana, i intermedis, i en un sol bloc tots els poblats ibèrics de tot Catalunya. Aquesta part seria el treball més sintetitzat i més interessant de l'autora, on es veuen els grans canvis de la construcció, models i agençaments de l'habitatge entre els dos períodes, malgrat que en la qüestió territorial deixa força a desitjar. Els interessats en l'evolució o en l'estructuració del paisatge social no podran menysprear aquest gran esforç, si realment volen investigar l'equilibri entre la població establerta i la producció territorial.

Tenint en compte que en l'obra de Belarte només es tracten aquells jaciments on es poden recopilar elements estructurals arquitectònics, és obvi també que la realitat de l'ocupació territorial de Catalunya no queda coberta, si tenim en compte que, fins al s.VI i V aC, en una bona part del territori costaner no podem descriure cap estructura arquitectònica consolidada.

Completen el treball quatre inventaris de jaciments, que fan referència a l'emplaçament i distribució del lloc, a l'anàlisi estructural (forma i dimensions de l'espai), a l'orientació i accés i a l'anàlisi funcional dels habitatges, cosa que s'agraeix, però que es fa excessivament redundant.

Claire Anne de Chazelles presenta una informació innovadora en el camp de la construcció en terra, aclarint els lèxics que han de definir les estructures de terra per estalviar qualsevol confusió. Els elements s'estudien tecnològicament, però manca l'harmonia d'aquestes estructures dins un espai humanitzat.

Chazelles ha buscat el lèxic just per a cada estructura de terra, estructura que més tard s'ha vist que és emprada segons orígens, tradicions i moments històrics, estructures en què a l'hora d'investigar els seus orígens s'han vist involucrats altres elements com la introducció de conceptes, tècniques i sistemes arquitectònics de procedència indígena o forània, relacionats amb altres temes com la mateixa introducció del ferro, la manufactura del ferro o la introducció de la ceràmica al torn i/o la millora dels sistemes de la producció. L'àmbit geogràfic és la Gàl·lia meridional. Comença el treball parlant dels principis generals de la construcció, s'analitzen els materials de base i les realitats conegudes des de les estructures que es formen segons els usos i els tipus de construcció.

Segueix una sèrie de capítols (2, 3 i 4) referents a la construcció en terra segons les estructures emprades.

No es queda solament en l'estudi de dades concretes de la Gàl·lia meridional durant la Protohistòria sinó que va més enllà buscant paral·lels i comparacions als països mediterranis i de l'Europa Temperada, d'abans i d'ara. Ens parla de la tècnica, fabricació, orígens i utilitat de cada estructura factible de sorgir d'una barreja màgica dels elements bàsics: la terra, l'aigua i els estabilitzants. El capítol 2 tracta de la construcció d'estructures modulars, el tovot o rajol cru (*adobe o brique crue*), el qual es documenta a França a partir del 600-500 aC.; el capítol 3 parla de les estructures realitzades en terra massissa, de modelatge directe (*bauge*) documentat a partir del 500-400, o de modelatge indirecte com la tàpia (*pisé*) documentat en època romana; i el capítol 4 ens parla dels murs d'estructures mixtes, com serien els realitzats amb argamassa de palla i argila amb suport de fusta (*torchis, pan de bois / colombage*), aquest últim documentat a la Gàl·lia a partir del 400-300 aC.

Un següent capítol tracta dels agençaments interns fets de terra i dels acabats dels edificis. Quan l'ús de la terra és el material principal de la construcció, aquesta és utilitzada també per a l'elaboració d'elements estructurals (pilars) o secundaris (suports, contraforts, llinars). Quan les cases són fetes de pedra és normal també trobar agençaments domèstics totalment o parcialment en terra crua (banquetes, etc.)

Finalitza el treball amb un catàleg dels llocs citats en el text, un centenar, on s'especifica d'una manera molt breu el tipus de testimonis trobats (tovot, tàpia, arrebossat, sòl, etc.)

Es tracta d'un treball original i apassionant, partint de la idea que l'arquitectura de terra no és solament una curiositat arqueològica, ja que s'estima que actualment la meitat de la població mundial habita en cases de terra. En el treball arriba a la conclusió que al final de l'Edat del Ferro la construcció del tovot s'estén per tota la costa mediterrània i puja pel Roine; en canvi, a l'àrea de les Alpilles i l'Etang de Berre construeixen amb terra massissa (*bauge*) i a la Vall de l'Auda utilitzen més l'argamassa de palla i argila aplicada a una estructura de fusta (*torchis*).

En cada obra, ja ho hem dit, es nota la classe de recerca a què cadascuna de les autores s'ha vist obligada. El resultat ha estat el que procedeix de cada territori estudiat, on canvia per una part l'aspecte estructural arquitectònic -aquí sobresurten les estructures en pedra- i allà, tenint en compte la presència tardana de la construcció en pedra, és lògic l'interès de Chazelles per la construcció en terra. Belarte, en canvi, parteix de la base de la construcció sòlida en pedra, que, al nostre parer, comprèn en la majoria dels casos el sòcol o el subbasament de les estructures de l'habitatge. La construcció en terra ha costat d'analitzar, perquè algunes vegades es confonen els termes de les tècniques de massa, de mòduls o d'estructures mixtes.

La lectura de les dues obres es presenten com l'esquelet (Belarte) i la musculatura (Chazelles) d'un tema que apassiona les dues autores, i una necessita forçosament de l'altra, ja que se centren precisament en l'arquitectura domèstica, la casa privada-familiar en la Protohistòria.

L'anàlisi és força rigorosa en els dos casos. Chazelles ha cercat i descobert les estructures de terra, fins fa ben poc no documentades a França, i a partir d'una desena d'anys ha recopilat un document impressionant i ha sabut classificar el tema en sistemes estructurals.

En conclusió, són dues obres que en paraules clau coincideixen en la forma però no en el fons. De tota manera, l'arqueologia de la construcció en terra no pot separar-se de la construcció en pedra, almenys en aquest angle de la Mediterrània Occidental.

Una simbiosi de les dues tècniques de construcció per a l'estudi de l'arquitectura domèstica dels Països Catalans i Llenguadocians seria una bona proposta que recomanaria a les dues autores realitzar en els temps venidors, proposta que ben segur pot plantejar-se qualsevol que hagi recorregut a la lectura d'aquestes dues obres tan apassionants.

Helena BONET ROSADO 1995, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*, Prólogo de D. Fletcher Valls, Ed. Diputación de Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica, Valencia, 547 pàgines.

Francesc Gracia*

La investigación sobre el poblamiento ibérico en el área cultural central de la región levantina se ha articulado en el último decenio a partir del estudio, entre otros, de los poblados de Puntal dels Llops (Olocau), Castellet de Bernabé (Llíria), Cova Foradada (Llíria), La Monravana (Llíria) y La Seña (Villar del Arzobispo), yacimientos todos ellos objeto de diversas publicaciones y cuyos resultados han sido empleados para la realización de diversas síntesis por parte de H. Bonet, C. Mata y P. Guerin. No obstante, el asentamiento más emblemático del tramo final del río Túria, el Tossal de Sant Miquel (Llíria), aunque conocido desde la primera mitad del siglo, y excavado profusamente entre 1933 y 1953 por el SIP, no había sido hasta el presente objeto de una publicación exhaustiva, por lo que sus colecciones, conservadas en el Museo de Prehistoria de Valencia, restaban en gran parte inéditas, y el estudio global del yacimiento, pendiente.

Helena Bonet acomete la ingente tarea de reorganizar y estudiar la información conservada sobre el poblado partiendo de los diarios de excavación de Lluís Pericot, Isidro Ballester, Emili Gómez, Francisco Uriel, José Alcácer, Mariano Jornet, Domingo Fletcher y Enrique Pla, la documentación fotográfica y cartográfica, y los fondos museográficos, existiendo debido al tiempo transcurrido y las características específicas de las intervenciones arqueológicas realizadas en esas fechas, graves problemas para el tratamiento de estos datos, entre los que destacan la dificultad de relacionar los materiales con las unidades de habitación en que fueron documentados, y la selección previa que se realizó durante la recogida de los mismos, que ha condicionado, por ejemplo, la conservación de un número muy reducido de contenedores y ánforas entre el global de ítems procedentes del poblado. No obstante, éstos y otros condicionantes, la autora ha conseguido recom-

poner (y revalorizar en consecuencia) una parte muy elevada de la información, hecho que demuestra que este tipo de trabajo puede perfectamente realizarse en otros yacimientos, conocidos y publicados parcialmente hace años, y que deberían ser reestudiados desde una nueva perspectiva y bajo enfoques metodológicos actuales, lo que sin duda posibilitaría la superación de rígidos esquemas interpretativos sobre las características del poblamiento ibérico y sus tipologías materiales en diversas áreas del sur, levante y nordeste peninsular.

El núcleo del trabajo se divide en dos partes perfectamente diferenciadas: la descripción e inventario de los materiales de las 131 unidades de habitación documentadas en el área de la ladera del Tossal, y el estudio de las tipologías urbanísticas y materiales del poblado. En el primer caso, la información se organiza siguiendo un esquema rígido en el que se incluyen cuatro apartados: documentación, estructuras (ubicación, urbanismo, técnicas constructivas, estructuras domésticas e interpretación), estratigrafía y materiales (material publicado, material revisado, material inventariado y datos de los diarios e inventarios). La definición de las agrupaciones de ítems permite la inclusión de vasos cerámicos muy conocidos, como los *Kalathoi* y *lebes* de borde zoomorfo decorados con escenas de guerreros y ceremonias procedentes de los departamentos 11 y 12 en sus conjuntos cerámicos teóricos, puesto que las informaciones procedentes de las intervenciones del período 1933-1953, no aportan datos sobre la estructura estratigráfica de las unidades constructivas.

La autora inicia la interpretación de la información partiendo del análisis de la estratigrafía del poblado, tarea en la que combina tanto la documentación procedente de las antiguas intervenciones, como los resul-

267

* Universitat de Barcelona

tados obtenidos en diversos sondeos practicados el año 1994. La conclusión más significativa es la constatación de la existencia de un nivel de ocupación correspondiente al siglo VI aC. (Ibérico Antiguo), no documentado con anterioridad, siendo desde esa fecha continua la ocupación del poblado durante los siglos V y IV aC, hasta culminar con el *floruit* de fines del Ibérico Pleno al que pertenecen la mayor parte de los vasos pintados del Estilo de Llíria, correspondientes mayoritariamente a los siglos III-II aC.

El estudio urbanístico parte de la revisión de las planimetrías antiguas, especialmente de la publicada en 1954 dentro del volumen del *Corpus Vasorum Antiquorum* dedicado a la cerámica ibérica del yacimiento. Este trabajo ha permitido diferenciar los elementos constructivos por fases de ocupación, redefiniendo, en consecuencia, tanto el trazado urbanístico como la forma y organización de los recintos. Siendo un asentamiento prototípico de los poblados de ladera, la topografía urbana del *oppidum* del Tossal de Sant Miquel estaba integrada por un mínimo de nueve vías de circulación que presuponen una organización pseudo-ortogonal del trazado de la red viaria, distinguiendo la autora entre calles, callejones y pasos, siendo especialmente interesante la documentación de las carriladas que permiten atestiguar la existencia de circulación rodada en el interior del poblado, al igual que sucede, por ejemplo, en los asentamientos del Castillar de Meca (Ayora) o la Bastida de les Alcuses (Mogente). La organización del espacio dependía del sistema defensivo perimetral y de la ubicación de los accesos al interior del mismo, mal conocidos por los procesos postdeposicionales y la acción antrópica que han afectado al yacimiento.

La arquitectura doméstica se analiza partiendo asimismo del reestudio de los diarios de excavación y, especialmente, de los resultados de la intervención de 1994, lo cual permite no sólo definir las técnicas y materiales empleados en la edificación (piedra, adobe, madera, enlucidos o tipos de pavimento), sino estudiar la distribución microespacial de las viviendas (bancos corridos, estructuras de combustión) y las funciones socioeconómicas desarrolladas en su interior (transformación de materias primas, rituales y cultos), con mención expresa por su significado de los hornos de los departamentos 42b y 43, y del lagar del departamento 15. La agrupación de las construcciones en manzanas permite sugerir la existencia de unidades sociales supradomésticas y analizar los procesos de configuración de las estructuras arquitectónicas.

Los capítulos IX, X y XI analizan respectivamente las producciones cerámicas a mano del Bronce y Hierro Antiguo, los materiales de importación (especialmente las cerámicas áticas y de barniz negro, de las que se realiza un estudio espacial de procedencia dentro del poblado), y la cerámica ibérica, constituyendo esta última

una de las mayores aportaciones de la obra. Helena Bonet divide las producciones a torno ibéricas en dos clases: toscas y finas, y dentro de las segundas diferencia entre cerámicas grises y oxidadas, no decoradas y pintadas. Partiendo de los presupuestos enunciados por C. Mata en un trabajo anterior, establece una tipología formal estructurada en VI grupos divididos en tipos y subtipos que abarcan la totalidad formal de las producciones ibéricas, desde las formas más simples y típicas, hasta las imitaciones de las producciones de barniz negro ático o del mediterráneo central. Por su estructura analítica, la clasificación supera o recoge ensayos parciales anteriores, como los de M. J. Conde, J. Pereiro Sieso, o el *Dicocer*, al disponer de un conjunto cerrado de materiales. La datación precisa de los tipos a partir de las informaciones procedentes de otros yacimientos debe permitir la definición de la secuencia de fabricación y empleo de estas producciones.

Las decoraciones se dividen en tres técnicas: impresa, incisa y pintada; en este último apartado se analiza la evolución de la investigación de la pintura sobre cerámica ibérica, redefiniendo el llamado Estilo narrativo de Llíria mediante una subdivisión de los motivos en estilos (Estilo de las figuras contorneadas o dibujadas, Estilo de las figuras planas o siluetadas) y talleres, comparando cuantitativamente los tipos de escenas con las formas cerámicas con las que aparecen. En un momento en que empieza a definirse áreas de producción de la escultura monumental ibérica partiendo de rasgos estilísticos, la definición de talleres y zonas de fabricación de la cerámica pintada supone un avance cualitativo en múltiples campos de análisis, como por ejemplo la sistematización de las redes de distribución de productos.

Las conclusiones del trabajo se presentan en el capítulo XVIII dedicado a la interpretación de la evolución del poblamiento de Tossal de Sant Miquel y su territorio, estudiándose sucesivamente los yacimientos y niveles de ocupación datados en la Edad del Bronce, la secuencia poblacional en la comarca del Camp de Túria entre el Ibérico Antiguo y el período Ibero Romano, el concepto de *ciudad* referido a Tossal de Sant Miquel-Edeta en el que la autora realiza una interesante serie de reflexiones críticas sobre el rango conceptual e ideológico que debe atribuirse a los poblados ibéricos, el modelo de poblamiento y el concepto de territorio.

La obra se complementa con estudios específicos sobre conjuntos de material realizados por otros investigadores: M. del Mar Llorens Forcada (Hallazgos numismáticos), Guillem Pérez Jordà (Restos paleocarpológicos), Matías Calvo Gálvez (Estudio antropológico de los restos óseos infantiles).

Desde su publicación, el trabajo de Helena Bonet se ha convertido por su rigor y contenido en un punto de referencia bibliográfico inexcusable para el estudio de la

Cultura Ibérica, objeto recientemente de diversas manifestaciones mediáticas, debe entrar en una profunda etapa de reflexión por lo que respecta a los métodos y objetivos de estudio, y de reinterpretación de su estructura socioeconómica, ideológica así como de las sucesivas fases de desarrollo crono-ocupacional. La dicotomía existente entre la documentación estratigráfica de un gran número de yacimientos arqueológicos emprendida desde principios de los años noventa, combinada con la excavación en extensión de poblados como Illa d'en Reixac, Puig de Sant Andreu, Alorda Park, Moleta del Remei, Puig de la Nao, Castellet de Bernabé, Puntal dels Llops, Coimbra del Barranco Ancho o Puente Tablas, con los datos procedentes de intervenciones antiguas es patente, por lo que los estudios actuales

deben combinarse necesariamente con la revisión exhaustiva de los fondos museográficos y la reinterpretación de las excavaciones realizadas entre las décadas de 1930 y 1960, cuyo valor en la investigación ha sido determinante para la realización de síntesis sobre el poblamiento aún hoy empleadas, pero cuyos datos deben contrastarse empleando nuevas formas de análisis de la información.

Por encima de las innegables y decisivas aportaciones del trabajo de Helena Bonet, la constatación de que los yacimientos excavados durante los dos primeros tercios de siglo no son tan sólo tesigos mudos y agotados del pasado, sino campos fructíferos de estudio futuro, es la mayor y sugerente contribución de la obra.

Joan Ramon TORRES, 1995, *Las Ánforas Fenicio-Púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Col.lecció Instrumenta, 2, Universitat de Barcelona, 661 pàgines.

Joan Sanmartí*

Per a l'autor d'aquestes ratlles és un veritable honor haver estat convidat per la redacció de *Cypselà* per a confeir la ressenya de l'obra que ens ocupa. I és així perquè no estem simplement davant d'un treball ben fet, sinó d'un llibre que -com ja s'ha demostrat en el poc temps que ha passat des de la seva aparició- és extremament útil, i sens dubte s'ha de convertir en un dels grans clàssics de l'arqueologia mediterrània, tant en l'àmbit dels estudis feniciopúnics com, en un pla més general, en els estudis de protohistòria i en el camp de la sistematització tipològica de les produccions amfòriques, independentment de llur cronologia o lloc de producció.

El treball del Dr. J. Ramon Torres és, de fet, la culminació de llargs anys de recerca de l'autor sobre el tema, que havien suposat ja un aclariment i sistematització notables sobre una qüestió que, ara fa vint anys, estava essencialment encallada en les aportacions, notables però absolutament preliminars, de J. M. Mañá de Angulo. No és de més recordar, en aquest sentit, que les primeres d'aquestes aportacions del Dr. J. Ramon a l'estudi de les ànfores púniques daten d'un ja força llunyà 1981¹. Des de llavors, i ja abans de l'aparició del llibre que ressenyem, els treballs de l'autor han aportat un coneixement més que notable sobre la tipologia, cronologia, àrees de producció i característiques de les pastes de moltes de les produccions amfòriques feniciopúniques del Mediterrani occidental², coneixement que ha estat recollit i aprofitat sobretot pels investigadors que treballen sobre la protohistòria de la Península Ibèrica i les Illes Balears i que ha permès aprofundir notablement la informació sobre el "factor" fenici i púnic

en aquestes zones. El llibre que ara comentem recull aquestes aportacions, fusionant-les en un sistema coherent, però, a més, amplia el marc de treball fins a abastar el conjunt del Mediterrani central i occidental. És precisament aquesta amplitud el que atorga a aquesta obra un interès excepcional i li fa superar els treballs anteriors del mateix autor.

És important assenyalar que el treball de J. Ramon està fonamentat no solament en un coneixement impressionant de la bibliografia arqueològica, sinó també -i això és fonamental- en una anàlisi -i, sovint, documentació gràfica dels materials- realitzada directament en una part molt important dels jaciments i museus de l'àrea estudiada (vegeu, per a més detall, les pàgines 26-28). En alguns casos -l'autor d'aquestes ratlles n'és testimoni- arriba a un control quasi exhaustiu dels materials amfòrics feniciopúnics recuperats en algunes àrees concretes. I tot això, és de justícia destacar-ho, sense els avantatges de tot tipus que suposa trobar-se integrat en institucions dedicades a la investigació, i sense cap mena d'ajuda en forma de beques o bosses de viatge.

La part del lleó d'aquesta obra és, amb tota evidència, la tipologia de les formes. La història de la recerca en aquest camp posa de manifest l'autèntica jungla de classificacions i pseudoclassificacions a què ha arribat l'estudi del tema, estat que es pot resumir, en frase del propi autor: "...hoy la proliferación irracional de ofertas de catalogación convierte el campo de estudio en un entramado de encrucijadas cada vez más alejadas de un consenso general, una impropcedente lista de cifras, de números y letras para, en definitiva, expresar

271

* Universitat de Barcelona

1.- Ramon, J. 1981, *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Eivissa; *Ibiza y la circulación de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterráneo occidental*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 5, Eivissa.

2.- Ramon J. 1991, *Las ánforas púnicas de Ibiza*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 23, Eivissa.

un mismo concepto y, muchas de las veces, un concepto, en realidad, ni bien asumido ni expresado con un mínimo de rigor científico." I n'hi ha prou amb un cop d'ull a la taula d'equivalència dels tipus de J. Ramon amb altres classificacions per adonar-se de fins a quin punt era efectivament necessari arribar a l'elaboració d'una nova tipologia.

Passem, doncs, al nucli dur d'aquest treball. En relació als criteris de sistematització de les formes, el treball de J. Ramon és en gran mesura hereu de les reflexions desenvolupades quinze anys abans per J. P. Morel en la seva monumental tipologia de la ceràmica campaniana³. Ho és, d'entrada, pel que fa a una estricta distinció entre *tipologia* -en paraules de Morel, "*ensemble de vases produits par un atelier ou un groupe d'ateliers*"- i *classificació* - "*ensemble de vases ayant en commun un certain nombre de caractéristiques formelles*." Ho és, també, en el rebuig explícit de la classificació -és a dir, en últim terme, de les produccions concretes- com a base del sistema d'ordenació del material que s'estudia. La renúncia a aquest criteri -tal vegada el més còmode per als potencials usuaris de la classificació que s'interessin més concretament per la història d'aquesta producció amfòrica i la seva difusió geogràfica- es justifica clarament, com en el cas de la ceràmica campaniana, per la dificultat sovint existent encara avui en dia -amb l'excepció evident d'Eivissa- per definir clarament aquestes produccions més enllà d'unes àrees excessivament extenses i, per tant, massa indefinides, com ara "Mediterrani central" o "Cercle de l'Estret de Gibraltar".

Amb més raó encara es rebutja la possibilitat d'una classificació basada en criteris de continguts, avui dia simplement irrealitzable i, en tot cas, probablement poc operativa des del punt vista arqueològic -la qual cosa no significa que aquest no sigui un aspecte crucial de la nostra recerca, cap al qual cal encaminar els esforços. En definitiva, i com resulta evident, només la morfologia permet construir un sistema d'ordenació -és a dir, una tipologia- autènticament útil per als materials estudiats en aquest treball.

Això dit, resta definir els criteris en què es basa la nova tipologia i l'estructura d'aquesta, i també aquí la influència positiva del treball de J.P. Morel resulta evident. Pel que fa al primer punt, els criteris utilitzats són de dos tipus: a) morfològics, definits per la presència o absència de determinats elements de forma, i b) mètrics, entenent per tals les proporcions concretes entre diferents mesures (per exemple altura i amplada màximes); en definitiva, i tal com s'esdevé en la tipologia de Morel, el criteri essencial que permet distingir grups concrets de

peces és la semblança de forma i de detalls de forma. Quant a l'estructura, el sistema emprat és una tipologia ramificada, que es basa en la definició de quatre nivells jeràrquics ordenats del més general (*série*, designada amb números de quatre xifres, separats per punts, essent les tres finals necessàriament zeros, com 1.0.0.0., 2.0.0.0., etc.) al més particular (*tipus*, designat mitjançant números de quatre xifres, cap de les quals no pot ser un zero), passant pel *grup* i el *subgrup*. Com és natural, cadascuna d'aquestes categories engloba un nombre més o més o menys important de les de jerarquia immediatament inferior. En conjunt, s'han definit una quinzena de sèries, i un total de 132 tipus. Es tracta, doncs, per la seva estructura, d'una tipologia oberta, capaç d'acollir de forma indefinida al seu interior tot nou element tipològic que el progrés de la recerca pugui revelar en el futur. En aquest sentit, el treball no suposa una novetat, ja que la necessitat de sistemes tipològics oberts ha estat prèviament reconeguda per altres autors⁴ i molt particularment per J. P. Morel, que amb la seva tipologia de ceràmica campaniana ha subministrat un model evident per a la sistematització de J. Ramon. Ara bé, cal destacar que no és suficient comprendre la necessitat d'un sistema tipològic obert per a realitzar un treball d'aquest tipus. La definició -necessàriament arbitrària- dels criteris que permeten agrupar el material en sèries, grups, subgrups o tipus només pot ser realitzada d'una manera eficient per qui coneix a fons aquest material en tots els seus aspectes. El resultat és un sistema tipològic útil i raonablement còmode, que fa de les àmfores feniciopúniques del Mediterrani centreoccidental un dels grups d'envasos de transport més ben coneguts i sistematitzats de tota l'antiguitat, sens dubte molt per damunt de les produccions gregues, ibèriques i itàliques que li són contemporànies. Cal dir a més que aquesta construcció teòrica queda sòlidament recolzada en una il·lustració que és excel·lent tant per la quantitat com per la qualitat. Consta primerament d'uns esquemes per a cadascun dels tipus, amb una selecció de perfils de peces completes (reduïts al 16%) i de seccions de llavis (reducció al 80%), que s'acompanya amb un riquíssim corpus de peces dibuixades en secció i dibuix realista, preferentment àmfores completes, que es representen al 10% i amb els detalls de forma (llavis i, ocasionalment, altres) al 50%. Tot això es completa amb un nombre important de fotografies, que permeten controlar la justesa dels dibuixos.

La tipologia de formes es completa amb l'anàlisi de les restes epigràfiques, un terreny en el qual, com és lògic, l'autor entra amb l'obligada prudència de l'arqueòleg,

3.- Morel J.P. 1981, *La céramique campanienne, I. Les formes*, Roma.

4.- Orton, C./ Tyers, P./ Vince, A. 1997, *La cerámica en arqueología*, Barcelona, 96-97.

la qual cosa implica una anàlisi formal, més que de contingut, i l'anàlisi sistemàtica de la relació de les estampilles amb els tipus amfòrics, un aspecte, justament, que sovint ha estat poc tractat i que troba en aquest treball un desenvolupament important.

Un altre aspecte fonamental del treball, que recull en bona part anteriors aportacions de l'autor, és la descripció de diferents tipus de pasta -capítol estranyament denominat *La estructura física*- corresponents a àrees de producció concretes, un aspecte crucial per als arqueòlegs, que molt sovint s'han d'enfrontar amb la classificació de fragments de forma poc parlant o, simplement, informes, però que tenen un potencial informatiu important pel que fa a les relacions comercials. En total es defineixen i es descriuen detalladament onze grups de pastes -"Badia de Cadis", "Màlaga", "Extrem-Occident indeterminat", "Villaricos", "Crevillent", "Eivissa", "Cartago-Túnia", convenientment correlacionats amb els diferents tipus que les presenten.

Com indica Morel (pàg. 24), *Une typologie favorise surtout l'histoire événementielle, une classification l'histoire économique*. El llibre que ressenyem és essencialment un assaig de tipologia i, com a tal, no caldria demanar-li ni esperar-ne, en principi, una àmplia digressió sobre els problemes d'història econòmica lligats a la producció i difusió comercial del material que estudia. Afortunadament, però, l'autor també tracta aquests temes. És cert que no hi ha *stricto sensu* un capítol dedicat a la *classificació*, però aquesta absència queda prou ben compensada per l'existència dels diferents esquemes d'evolució i progressió dels tipus a cadascuna de les grans àrees de producció distingides per l'autor. Aquests quadres sinòptics permeten, d'un sol cop d'ull, advertir quins són els tipus propis de cada zona productora i com evolucionen en el temps; és a dir, permeten reconèixer la realitat de producció de cadascuna d'aquestes, encara que no donen informació sobre la cronologia absoluta, que cal cercar en l'apartat corresponent a la definició dels tipus, o bé -més còmodament en aquest cas- en la taula de cronologia absoluta dels tipus, que resumeix molt clarament aquesta qüestió. Aquesta informació, realment essencial des del punt de vista de la història de la

producció, es completa amb la ja esmentada descripció dels tipus de pasta característics de cadascuna d'aquestes àrees. Aquestes dues parts del llibre constitueixen, doncs, una classificació implícita del material amfòric feniciopúnic del Mediterrani central i occidental, no desenvolupada com a tal, si es vol, però amb tots els elements que li són propis. Per una altra part, i pel que fa a la història comercial -un vessant que, tractant-se, en definitiva, d'un estudi sobre recipients de transport, sembla fonamental- l'autor dóna per primera vegada -encara que recollint aportacions que havia desenvolupat anteriorment- a escala del Mediterrani centreoccidental, un panorama coherent de la difusió dels productes amfòrics de producció feniciopúnica, molt ben il·lustrat, a més, amb un mapa de distribució per a cadascun dels tipus. Lògicament, aquest és el capítol del llibre que està cridat a envellir més ràpidament, a mesura que la generalització dels mètodes de quantificació més precisos i les anàlisis de continguts permetin completar, matisar i precisar unes informacions que ara depenen essencialment de la tipologia i de l'atzar de les troballes i les publicacions. Ara bé, sens dubte serà l'obra que comentem la responsable d'aquest envelliment, que, en definitiva, no és més que el resultat del progrés de la recerca.

Si alguna recriminació podríem fer a aquest treball -si és que se'n pot fer alguna- tindria a veure únicament amb aspectes formals relatius a la puntuació i l'ús a vegades no del tot correcte del castellà. En aquest sentit, crida l'atenció l'ús sistemàtic del nom oficial català tractant-se de topònims amb llarga tradició en llengua castellana (com ara Catalunya o Illes Balears, en comptes del que, creiem, hauria estat més correcte, és a dir, *Cataluña* o *Islas Baleares*), mentre que no s'aplica aquest criteri quan es tracta de localitats de fora de l'Estat espanyol (per què *Atenas*, i no *Athine*?). En tot cas, es tracta de qüestions menors, irrellevants a efectes científics.

En resum, es tracta d'una aportació de primer ordre, que és ja, i serà durant molts anys, un instrument insubstituïble per al coneixement del món del món feniciopúnic i de la protohistòria de la Mediterrània central i occidental.